

In het vorige jaarboek bracht medewerker Dirk Ramboer het oud en lang verhaal van de heren van Lichtervelde. Twee leden van het geslacht van deze naam kregen in de Boergondische tijd hun praalgraf in de kerk te Koolskamp: Lodewijk, lid van de grafelijke raad, overleden in 1375, en Jacob, opperbaljuw van het graafschap Vlaanderen, overleden in 1431.

Zoals beloofd brengt Dirk Ramboer hier het bewogen verhaal van deze stenen. Hij verdiepte zich ook in de kunstgeschiedenis van de veertiende en de vijftiende eeuw om te trachten de twee beeldhouwwerken in hun historisch kader te plaatsen en ze op hun juiste waarde te schatten.

Zijn bijdrage hierna moet u op het idee brengen de graven eens nader te gaan bekijken. De Koolskampse kerk is open in de loop van de dag en wordt slechts gesloten "als 't begint te donkeren".

“Onvoldoende bekend en beslist een ommetje waard”

De praalgraven van Jacob en Lodewijk van Lichtervelde te Koolskamp

1 October 1853 - Kanunnik Carton luidt de alarmbel

“Mijnheer de Gouverneur,

Voor de Franse revolutie bewonderde men in de kerk te Koolskamp twee mausolea die, volgens Sanderus, prachtig waren.

Deze monumenten werden opgericht ter ere van twee leden van de familie van Lichtervelde, heren van Koolskamp en elders. Eén bedekte de resten van Lodewijk van Lichtervelde, gestorven in 1375, en van zijn vrouw. Het ander was het praalgraf van Jacob van Lichtervelde gestorven in 1451. Beide verdienen hun plaats in de geschiedenis: de tweede speelde zelf een belangrijke rol¹.

Deze monumenten werden uit de kerk verwijderd en blootgesteld aan alle kans op beschadiging, want zij werden tegen de buitenste muren van het gebouw geplaatst.

Rond 1806 werden zij als vloerstenen geïnstalleerd, met het beeldhouwwerk in de aarde. Ongelukkig werden voor hun plaatsing het gezicht en de belangrijkste versieringen in reliëf van een van de graven –de minst mooie– stuk gemaakt.

Bijna alle brokstukken werden terug gevonden en kunnen met weinig kosten worden hersteld. De andere, de mooiste, is beter bewaard dan verwacht na een zolang verblijf in de aarde.

Het gemeentebestuur heeft het goede idee gehad eindelijk ze terug recht te zetten. Het is zo vriendelijk geweest me te verwittigen van deze operatie en ik heb het nuttig geacht ter plaatse te gaan, om mij een oordeel te kunnen vormen van de waarde van deze kunstvoorwerpen.

De tekening die ik ervan heb laten maken werd u overlegd en u hebt kunnen vaststellen, zoals iedereen die de graven heeft gezien, dat ze bijzonder rijk van uitvoering zijn en het belangrijk is ze te bewaren.

Wij hebben eveneens de opstaande zijde van een teruggevonden. Na hierover gesproken te hebben met een zeer bevoegd kunstliefhebber, denk ik dat een som van ongeveer 500 F zou volstaan om ze behoorlijk te restaureren en hen te bewaren ter bewondering voor alle kunstliefvenden en ter studie van onze jonge kunstenaars.

Er kan geen sprake van zijn deze praalgraven op hun oorspronkelijke plaats terug te zetten voor de altaren in de zijbeuken daar de kerk te Koolskamp te klein is gezien de bevolking van de gemeente en dit ook belangrijke kosten met zich zou meebrengen.

Ik denk dat voorlopig zij zouden kunnen aangebracht worden in de binnenmuren van de kerk.

¹ Voor een korte schets van het leven van beide van Lichterveldes, zie mijn artikel in het vorig jaarboek over de heren en het geslacht van Lichtervelde. Voor de reeds aangekondigde bijdrage over Jacob van Lichtervelde, nog even geduld a.U.b.

Als voorzitter van de Société d'Emulation en van het Archeologisch Comité van het Bisdom Brugge, is het met vertrouwen dat ik deze zaak onder uw kunstminnende ogen breng en dat ik bij u ten gunste van de gemeente om de nodige subsidies verzoek ter restauratie van deze prachtige monumenten.

Ik zal zeer gaarne toezicht houden op de werken en, zo u dit nodig acht, opnieuw ter plaatse gaan, samen met de beeldhouwer Geerts van Leuven, om u een voorlopig bestek over te maken².

Met dit schrijven van 18.10.1853 zal de Voorzitter van de Société d'Emulation van Brugge³, een kanunnik Carton, trachten de Gouverneur van de provincie West-Vlaanderen warm te maken voor de restauratie van de twee praalgraven te Koolskamp.

De brief resumeert voor ons de bewogen geschiedenis van deze kunstwerken tot de Société d'Emulation aan de alarmbel trekt om hun definitief verlies te voorkomen.

Sanderus, de onvolprezen historicus van de zeventiende eeuw, had de twee graven in zeer vleiende woorden beschreven in zijn Flandria Illustrata:

"Unum monumentum in sacello Divae Virginis ubi sub marmore nigro, ad pedes duos et amplius sub terram elevato jacet cum hoc epigrapho⁴: hier licht Lowys van Lichtervelde, heer van Coolskamp, die starf int jaer 1735 den X dach van laumaent. Adsculpta sunt ad finum gentilitia arma cum tabaro ejusdem Ludovici galema gestantis et loricam. Alterum in sacello divi Jacobi, priore splendidius, cum hoc epigrapho⁵:

Hier licht Jacob van Lichtervelde, ruddere, heere van Coolskamp, van Hardoye ende van Assebrouck die starf int jaer 1431 den laetsten dach van Maerte, cum eisdem circum se familiae ornamentis.⁶"

De gevoelens van bewondering van de oude auteur waren wel reeds fel afgestompt, wanneer omstreeks 1780, de kerkfabriek van Koolskamp de twee praalgraven te koop stelde, zogenaamd om wat plaats te krijgen in de kerk⁷.

De grote dekplaten konden niet verkocht worden, waarschijnlijk wogen ze te zwaar. Om ze toch te gebruiken, werden ze in de grond geplaatst voor het hoofdportaal waar ze gedurende jaren dienst deden als voetpad voor de kerkgangers!

² Vertaling van de brief in de Franse taal zoals afgedrukt in de bijdrage van F. Van De Putte, Recherches sur les Sires de Lichtervelde, in Annales de la Société d'Emulation de Bruges, 1879, blz. 75.

³ De Société d'Emulation is een geschiedkundig genootschap dat te Bruggge werd opgericht onder de ronkende naam van Société d'Emulation pour l'Etude de l'Histoire et des Antiquités de la Flandre, thans nog bestaande onder de naam Vennootschap voor Geschiedenis (contactadres: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge).

⁴ In de kapel van de Heilige Maagd staat een monument van zwarte marmer, meer dan twee voet hoog, waaronder met dit grafschrift begraven ligt: Lodewijck van Lichtervelde ...

⁵ Lodewijck met helm, harnas en standaard is er op gebeeldhouwd, met zijn wapenschilden. Er is nog een andere, mooier dan het eerste, in de kapel van de Heilige Jacob met volgend grafschrift: hier ligt...

⁶ ...met de familieschilden rond zich.

⁷ Leo Van Puyvelde, in zijn bijdrage tot de Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique van 1938 (congres van Namen), vermeldt dat de mausolea nog ongeschonden waren in 1762 en in 1780. Zij zouden zijn afgebouwd in de Oostenrijkse tijd, toen het verboden werd nog langer te begraven in de kerken, en de kerk te Koolskamp wegens de aangroei van de bevolking te klein werd.

Gelukkig werd het beeldhouwwerk wel naar onder geplaatst: naar mijn mening niet om de sculptuur te sparen, maar uiteraard om praktische redenen: een voetpad moet vlak zijn en het is wel moeilijk gaan op een halfverheven beeldhouwwerk ...

De andere fragmenten geraakten in het dorp verspreid en dienden als deurdorpel, als drempel voor een waterput, als boordstenen voor wegbekleding en zelfs voor een varkenshok!

Brokstukken werden in 1858 ook teruggevonden bij de burgemeester, die *"zeer edelmoe-dig aanvaardde de stenen hun oorspronkelijke bestemming terug te geven"* (dixit Bethune d'Ydewalle in zijn rapport waarvan hierna sprake).

2 De moeizame gang der restauratie

De tussenkomst van de Société d'Emulation van Brugge bij de Gouverneur bleef zonder onmiddellijk resultaat.

In juli 1857 zal een delegatie van de Koninklijke Commissie voor Monumentenzorg de graven te Koolskamp een bezoek brengen; er wordt beslist aan de baron Bethune d'Ydewalle de opdracht te geven een ontwerp op te maken voor de restauratie van de praalgraven en de bouw van een kapel, kapel waar ook de doopvont zou moeten worden geplaatst.

Volgens zijn verslag van mei 1858 aan de Kommissie zou het geheel van de tussenkomst 4.733,57 fr. kosten. De openbare besturen (provincie, gemeente, kerkfabriek) zouden tussenkomen voor 1.200 fr., de toenmalige graaf van Lichtervelde voor 1.500 fr., wat een deficit opleverde van 2.000 fr. dat de Staat zou moeten dragen.

Maar dit voorstel kende geen begin van uitvoering.

Op vraag van het provinciebestuur werd in 1862 een nieuw ontwerp opgemaakt.

De architect van de provincie was zeer sceptisch over de mogelijkheid tot restauratie. Hij vreesde dat bij de minste beitelslag de stenen uit elkaar zouden spatten. Hij stelde dan ook voor ze zonder meer in te metselen in de muur van de nieuw te bouwen kapel, ofwel in de bestaande muren. Zodoende zou het werk slechts 400 fr. kosten, terwijl het oorspronkelijk ontwerp tot 6.128,28 fr. zou oplopen, waarvan 1.150 fr. voor de restauratie van het beeldhouwwerk.

De Gouverneur keurde het minimumvoorstel goed en stuurde het door naar de centrale staatsadministratie, in casu de Commissie voor Monumentenzorg. De Commissie drong niet meer aan op de bouw van een nieuwe kapel, maar vroeg wel de restauratie van de grafzerken, gezien hun belang voor geschiedenis en kunst.

Een nieuwe inspectie ter plaatse van de Commissie op 17/03/1862 gaf aanleiding tot een nieuw voorstel. De Brugse beeldhouwer Van Nieuwenhuysse zou met de restauratie worden gelast. Hij zou eerst een gemotiveerd advies moeten geven over de doenbaarheid en modellen in gips, op ware grootte, uitwerken. Het geheel zou dan 1.400 fr. kosten hetgeen kon gefinancierd worden door een gift van 500 fr. van het hoofd van de familie van Lichtervelde, telkens 200 fr. ten laste van de gemeente en de kerkfabriek en de rest als subsidie door de provincie en Staat.

Tenslotte is het wachten tot 1895 tot de beide grafsteden worden hersteld. Zij worden achteraan in de kerk geplaatst en van het publiek afgescheiden door een weinig esthetisch ijzeren hek.

“De herstelling van dit kunstgewrocht strekt ter eer van de heer Leopold Blanchaert, beeldhouwer te St-Denys-Westrem”, schrijft een J. Maertens in het weekblad ONS VOLK van december 1913. Dus niet Vannieuwenhuysse uit Brugge.

Ook blijken gemeente en kerkfabriek geen duit in het zakje te hebben gedaan, en is het herstel voornamelijk te danken aan de familie van Lichtervelde, als we tenminste het opschrift in de nieuwe opstaande zijwand aan het voeteinde van het graf van Jacob mogen geloven:

© A.C.L., Brussel Voor meer illustraties van de graven wordt verwezen naar het artikel over de heren van Lichtervelde in jaarboek 1994.

“Int jaar ons heeren MVIII ende XCV zoo werd deze grafstede heropgericht ende hersteld door Mijnheer Julius, grave van Lichtervelde, Mijnheer Gaston, grave van Lichtervelde, Mijnheer Camilius, Grave van Lichtervelde, Mijnheer Gontran, Grave van Lichtervelde, met hulp van den Staat ende der provincie West Vlanderen.”

In de oorlog 1914–1948 werden de graven nogmaals beschadigd bij de dynamitering van de kerktoeren op 16/10/1918. Bij de heropbouw van de kerk werd nu wel een eigen kapel voorzien voor de grafmonumenten, die opnieuw dienden gerestaureerd te worden⁸.

⁸ Zie de foto's, afkomstig uit de Fototheek van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Jubelpark te Brussel.

De kapel heeft geen afsluithek⁹ en is dus vrij toegankelijk voor kerkgangers en kunstminnende bezoekers zodat alle details van dichtbij kunnen worden opgenomen en bewonderd.

3 Van Doornikse steen en Gentse grafmakers

De twee grafsteden te Koolskamp zijn opgetrokken in Doornikse steen. Reeds in de twaalfde eeuw is Doornik¹⁰ met zijn talrijke steengroeven bekend als een centrum van grafplastiek. Men vindt er regelmatig vermelding van het bestaan van gespecialiseerde grafbeeldhouwers vanaf de dertiende eeuw ("tombiers, graveurs de lames").

De dood is een alomtegenwoordig thema in de kunst van de Middeleeuwen. Er is in onze gewesten alsdan geen plaats voor een andere overtuiging dan het katholiek geloof, en de idee overheerst dat de dood slechts de overgang is naar een eeuwige, bij voorkeur hemelse bestemming. Om dit zieleheil te verwerven bepaalden burgers, geestelijken en edelen bij testament de kerkdiensten die zouden gehouden worden na hun dood, de aalmoezen die aan de armen moesten uitgedeeld worden, of schonken zij kunstwerken aan kerken. Een bijzondere zorg werd dan ook besteed aan grafmonumenten. Het monument betekende niet alleen een blijvende herinnering aan de afgestorvene, maar maakte ook een laatste kans uit om zijn rang en stand te affirmeren.

Zo werden grafmonumenten reeds besteld (en veelal ook uitgevoerd) tijdens het leven van de betrokkene¹¹.

In de dertiende eeuw ontwikkelt zich te Doornik een veel herhaald model: "het plorannen-graf¹²". Zo'n grafmonument bestaat uit een tombe waarop een ligbeeld (gisant) van de overledene rust. Het hoofd van de afgestorvene was al dan niet geflankeerd door twee engelen, met daarboven een baldakijn. Rond de sarcofaag werd een reeks van "pleurants" ("plorannen") of weeklagers opgesteld, treurende personages in een soort monnikspij.

Zo'n reeks treurbeelden verwees naar het gebruik van de rouwstoet. Familieleden of hofelingen, in rouwgewaad vergezelden de afgestorvene naar zijn laatste rustplaats. Zo maakte Jacob van Lichtervelde zelf deel uit van de rouwstoet die het stoffelijk overschot van Karel de Stoute, overleden in 1404, van Halle overbracht naar Dijon. Soms ook werden armelui aangeworven, die gehuld in zware kapmantels de schilden met de wapens van de afgestorvene droegen.

Wat dit graftype betreft, zal het productiecentrum zich reeds in het eerste kwart van de vijftiende eeuw verplaatsen naar Gent, de belangrijkste stad in Vlaanderen, waar vanaf 1407

⁹ In 1895 werd het hek geplaatst tegen het advies in van de Commissie voor Monumentenzorg, maar op uitdrukkelijk verzoek van de familie die beschadiging vreesde in geval van vrije toegang. Daar de familie betaalde, kreeg zij haar zin.

¹⁰ Doornik is als hoofdstad van het rijk de Merovingers (Clovis) het eerste en gedurende lange tijd het enige kunstcentrum van onze streken.

¹¹ De enige beeldhouwwerken die de heren trouwens bestellen tijdens de vroege middeleeuwen zijn grafmonumenten.

¹² Damien Roggen, Prae-sluteriaanse, sluteriaanse en postsluteriaanse Nederlandse sculptuur, in *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, DI XVI, 1955–56, blz 165.

het hof van de hertogen van Boergondië zich bevindt. Een rijke burgerij en een aantal hogere ambtenaren, die er verplicht hun vaste residentie hebben, vormen een vaste markt van afnemers. Jacob van Lichtervelde zal aldus lid zijn van de Raadkamer van Gent van 1411 tot 1425, en in de fiere stede ook zijn woning hebben¹³.

Zoals te Doornik, vindt men reeds vanaf de dertiende eeuw te Gent melding van het bestaan van "*tombiers, graveurs de lames, steenhouwere in saerken, sarckenhouwere, sarckhouwere*", m.a.w. steenhouwers die zich vooral toelegden op het maken van zerken of graven. De rijke lakenhandelaars en gildemeesters vormden voor hen reeds een cliënteel dat rijk genoeg was om zich een grafmonument te veroorloven. De kwalitatief zeer goede Doornikse steen kon rechtstreeks langs de Schelde worden aangevoerd. De steenhouwer dreef handel in grondstoffen, in half afgewerkte producten, kapte steen tot de gewenste vorm van een zerk, graveerde de letters en bracht de versiering aan, voor zover deze ook bestond in het bewerken van de steen zoals het uitbeitelen van tafereelen en personages.

Beelden uit kalksteen (zoals de Doornikse steen) werden in de vijftiende eeuw in de regel gepolychromeerd. De polychromie of de stoffering was echter meer dan een pure decoratie.

De kleuren hadden een symbolische (of heraldieke) betekenis en moesten het beeld een verheven transcendente glans verlenen¹⁴.

Meestal werd de polychromie uitgevoerd door een schilder. Het was een complexe en tijdrovende bezigheid, met gebruik van kostbare materialen. De stoffeerder werd dan ook meer betaald dan de steenkapper¹⁵.

Zoals gekend waren de middeleeuwse ambachtslui verplicht aangesloten bij een gilde, die de uitoefening van het beroep reglementeerde. De steenhouwers, en nog minder de grafmakers, vormden geen corporatie op zichzelf, maar maakten deel uit van de metsersgilde, de "steenbickelere", een verzamelambacht van alle beroepen die met het bouwbedrijf te maken hadden. Individueel kunstenaarschap was onbestaande: de idee van de kunstenaars als oorspronkelijk genie is typisch een idee dat ingang vindt met de Renaissance¹⁶.

¹³ In 1386 installeerde Karel de Stoute, de eerste Boergondische hertog die over Vlaanderen regeerde, te Rijsel een kern van vaste raadgevers. Op aandringen van de steden Ieper, Brugge en Gent zal de afdeling "rechtspraak" naar Vlaamstalig gebied worden overgebracht, eerst naar Oudenaarde en dan in 1407 naar Gent. Gezien de herhaalde afwezigheid van de hertog vormden deze raadsliden een echte regering onder de naam Raadkamer van Gent. De afdeling financiën, het Rekenhof, bleef te Rijsel, en wierp minder gewicht in de schaal. Zie hierover Pierre de Lichtervelde, Un grand Commis des Ducs de Bourgogne, Jacques de Lichtervelde, Seigneur de Coolscamp, Brussel 1942, blz 187-188

¹⁴ Zie het mausoleum van Maria van Bourgondië in de O.L.V. kerk te Brugge. Ook een ommetje waard!

¹⁵ Zie hierover Jan Klinckaert, De laatgothische beeldhouwkunst in België, Openbaar Kunstbezit 1994. In de loop van 1994 werd in het Paleis voor Schone Kunsten te Gent een tentoonstelling gewijd aan de laatgothische beeldhouwkunst. De heer Klinckaert was een van de wetenschappelijke medewerkers aan deze tentoonstelling en auteur van het speciaal nummer dat door Openbaar Kunstbezit Vlaanderen bij die gelegenheid werd uitgegeven. Hieruit putte ik heel wat gegevens voor dit artikel. De heer Klinckaert bezorgde mij eveneens de referenties van de meeste artikels en werken die mij toelieten de Koolkampse graven in deze bijdrage kunsthistorisch te situeren. Voor dit alles mijn oprechte dank.

¹⁶ Alleen kunstenaars in dienst van een hertogelijk of koninklijk hof moesten zich niet in een ambacht inschrijven.

Werken werden dus niet gesigineerd. Vaak werd trouwens gewerkt op basis van bestaande schema's en standaardmotieven of inspireerde men zich of het werk van meer inventieve kunstenaars, dit onder meer op vraag van de klant. Zo kon in de opdracht van de klant voor een graf uitdrukkelijk worden bepaald zich te richten wat betreft afmetingen, voorstellingen enz. naar een reeds bestaand graf.

Voor de belangrijke werken namen deze opdrachten de vorm aan van een uitgewerkt schriftelijk lastenkohier. Dank zij deze schriftelijke opdrachten kan nu het auteurschap van sommige werken worden nagetrokken¹⁷.

Door stijlvergelijking tracht de kunsthistoricus dan graven waarvan de auteur niet is bekend, aan een beeldhouwer of een atelier van een welbepaalde stad toe te wijzen.

Voor Gent werd de bedrijvigheid vastgesteld van de zerkhoudersloots van de familie De Meyere die zich over drie generaties uitstrekt van ca. 1350 tot ca. 1450. Daarnaast waren er, volgens de bescheiden beschikbaar in de archieven van stad en rijk, nog minstens een tiental andere ateliers in Gent bedrijvig. De Gentse tombiers hadden ook in het buitenland een goede naam: zowel in Nederland als in Duitsland, (onder andere in de Hanzestad Lübeck) zijn graven van Gentse makelij te vinden.

De Gentse professor in de kunstgeschiedenis Roggen schrijft het praalgraf van Jacob van Lichtervelde toe aan een Gentse zerkbouwer, doch niet aan de befaamde Jan III de Meyere van wie nu nog een aantal werken kunnen worden nagetrokken.

4 Het graf van Jacob, nader bekeken

De graven van Koolskamp hebben herhaaldelijk de aandacht getrokken en trekken nu nog de aandacht van kunsthistorici uit de vier windstreken¹⁸.

De Gentse professor in de kunstgeschiedenis, Damien Roggen, wijdde vele lijnen aan het graf van Jacob in zijn studie "Gentse grafplastiek uit den tijd der van Eycks"¹⁹.

Een andere professor, Leo Van Puyvelde, van de Luikse Universiteit, verwijst naar het graf van Jacob van Lichtervelde, wanneer hij een twistpunt onder de (kunst)historici wil beslechten, nl. of de rouwdragers van het plorannengraf al dan niet als monniken moeten aanzien worden²⁰.

¹⁷ Een hele reeks van dergelijke contracten zijn in extenso opgenomen door Damien Roggen in zijn artikel Gentsche beeldhouwkunst der XIV^{de} en XV^{de} eeuw in Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, deel V (1938), blz. 51 e.v.

¹⁸ Bij een bezoek aan de praalgraven in maart 1994 signaleerde E.H. A. Vervenne, pastoor te Koolskamp, ons het bezoek van ene mevrouw Morgenstern, professor in de kunstgeschiedenis aan de universiteit van Ohio (V.S.A.).

¹⁹ Gepubliceerd in Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, DI IX, 1943, blz 99 – 125 . Jacob van Lichtervelde overleed in 1431. Het retabel van het Lam Gods werd in 1432 te Gent ingehuldigd.

²⁰ Leo Van Puyvelde, Les Pleurants aux Sarcophages du Moyen Age et le tombeau de Jacques de Lichtervelde, Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique, 1938 (Congrès de Namur) blz. 423-429

Voor de hiernavolgende commentaar, put ik vooral uit deze bijdragen, die echter wel niet uitweiden over het graf van Lodewijk²¹.

Tombe van Jacob van Lichtervelde, tekening van 1750.

Bekijken we het graf van Vlaanderens opperbaljuw, eens de machtigste man van het graafschap na de hertog van Bourgondië, ridder Jacob van Lichtervelde. Het monument

²¹ In het commentaar vindt men regelmatig het woord "sponde" als benaming voor de opstaande stenen platen die de zijanten vormen van een vrijstaand graf. Deze term komt regelmatig voor in de middeleeuwse akten van bestelling van graven, maar wordt niet meer in deze betekenis gebruikt. Nu is het woord nog bekend in de toch verwante zin van opstaande voor- en achterkant van een bed.

in Doornikse steen slaat nu glimmend zwart uit. De donkere glans - beantwoordend aan de smaak van onze tijd - wordt onderhouden door de steen af en toe met een weinig tafelolie in te wrijven. Maar zo goed als zeker was het graf oorspronkelijk gestoffeerd (gepolychromeerd).

Op de dekplaat rust in hoog reliëf de heer van Koolskamp in volle wapenrusting, de handen samengevouwen. Deze ligbeeltenis, waarvan de neus bij een der herstellingen bijgewerkt werd, bleef in betrekkelijk goede staat bewaard. De afgestorvene is afgebeeld met de attributen van zijn ridderschap: in maliënkolder met daarboven de tuniek waarop zijn wapen is geborduurd, het zwaard links aan de gordel, en de dagge rechts, naast het hoofd rechts de banier met wapen, links helm en schild, De geharnaste voeten rusten op een leeuwje, symbool van moed. De haren zijn geknipt volgens de mode in zwang aan het Boergondische hof: als een kalotje op de schedel en rond de oren geschoren.

Boven het hoofd van de overledene zit Abraham die de ziel van de afgestorvene in de gedaante van een kind in zijn schoot opneemt. Het huidige beeld van de aartsvader is wel het werk van de restaureerders, maar ook op het oorspronkelijk graf kwam deze figuur voor, zoals uit achttiende-eeuwse tekeningen van de zerk blijkt²².

De rand van de dekplaat draagt het grafschrift²³ -het "carnacoen"- en de afgeschuinde kant, -de "saffreine"²⁴- het aanvangsvers van de boetepsalm Miserere mei.

Op elk der twee brede sponden (de lange zijanten) figureren acht plorannen in zware kapmantels gehuld. Ook deze reliëfbeelden hebben herstellingen ondergaan. De best bewaarde bevinden zich op de zuidzijde, maar te dicht bij de muur van de grafkapel om goed te worden gefotografeerd.

De Gentse zerkhouwers brachten op de breedsponden van vrijstaande tomben steeds acht reliëffiguren aan die "ommegeens ten rauwe staen". Voorzeker zijn het geen monniken zoals men ten onrechte op het eerste gezicht zou kunnen veronderstellen, die hier worden voorgesteld.

Zoals L. Van Puyvelde in zijn reeds vermelde studie doet opmerken, staan wij hier voor de dragers van de 16 kwartieren van adel van de heer van Koolskamp in diens rouwstoet²⁵.

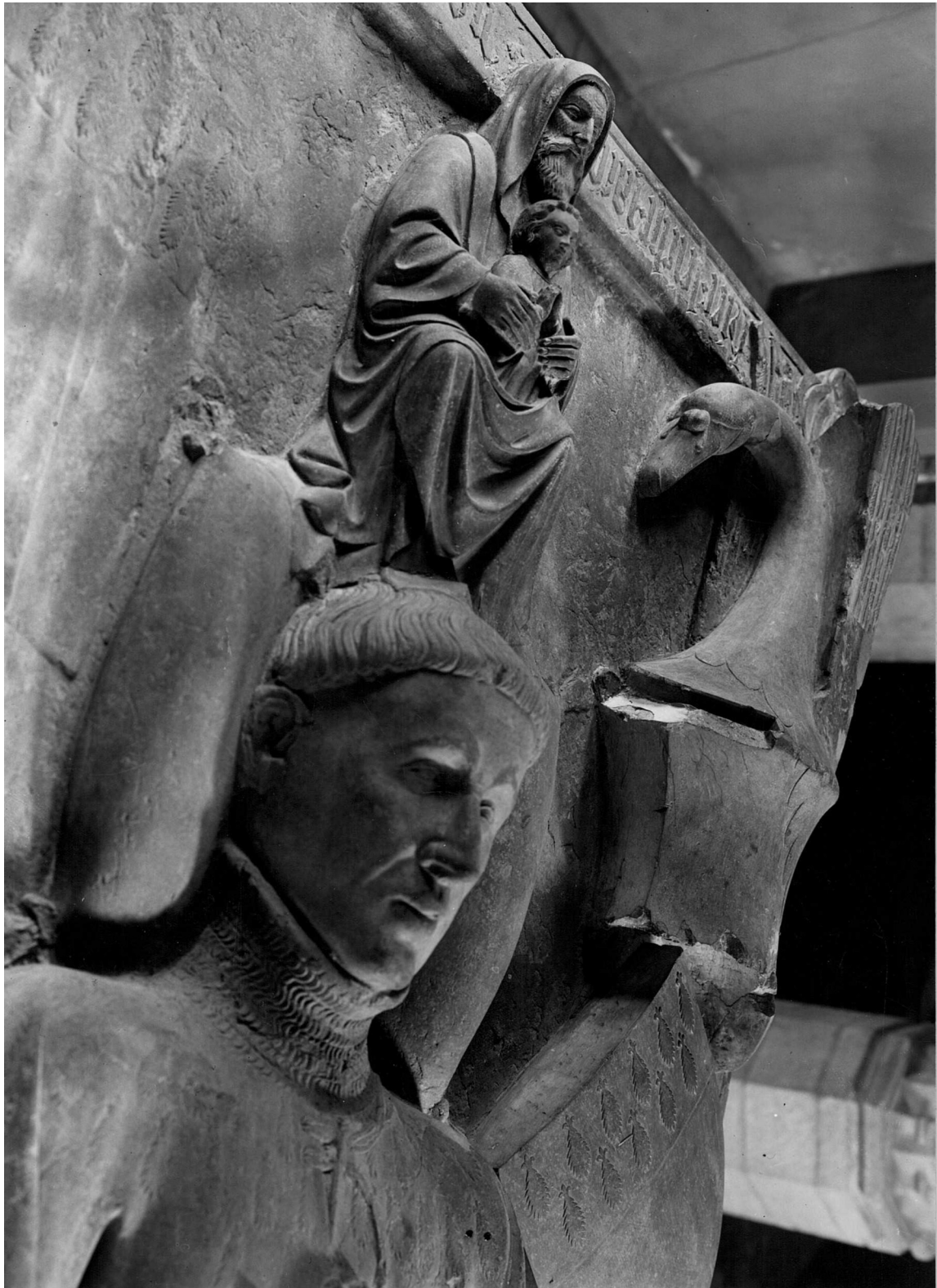
De rouwkledij valt in brede rechte plooiën naar beneden. Het merendeel heeft de kap over het hoofd getrokken, maar de rouwdragers Lichtervelde, Halewijn, Straten en Poelvoorde dragen hoofddeksels zoals die in zwang waren aan het hof van Filips de Goede. De personages Borgueval, Moerkerke en Gistel dragen een snoer van grote kralen: een rozenkrans. Halewijn heeft een zak in de hand waarin we een boek ontwaren: een buidelboek²⁶.

²² De hier afgebeelde tekening uit 1750 (certificatie van 1762) bevindt zich in de een handschrift van het Rijksarchief te Gent (N° 233, *Mémoires de la Famille de Lichtervelde*, folio 83 en certificatie folio 84).

²³ Het grafschrift luidt als volgt: "Hier leicht Jacob van Lichtervelde rudder heere van Coolscamp/ van Ardoye/ ende van Assebrouck die staerf int jaer Ons heere MCCCC ende een en dertich den lesten dach van Maerte."

²⁴ Vergelijk het franse woord "chanfrein" voor een afgeschuinde hoek (Nvdr).

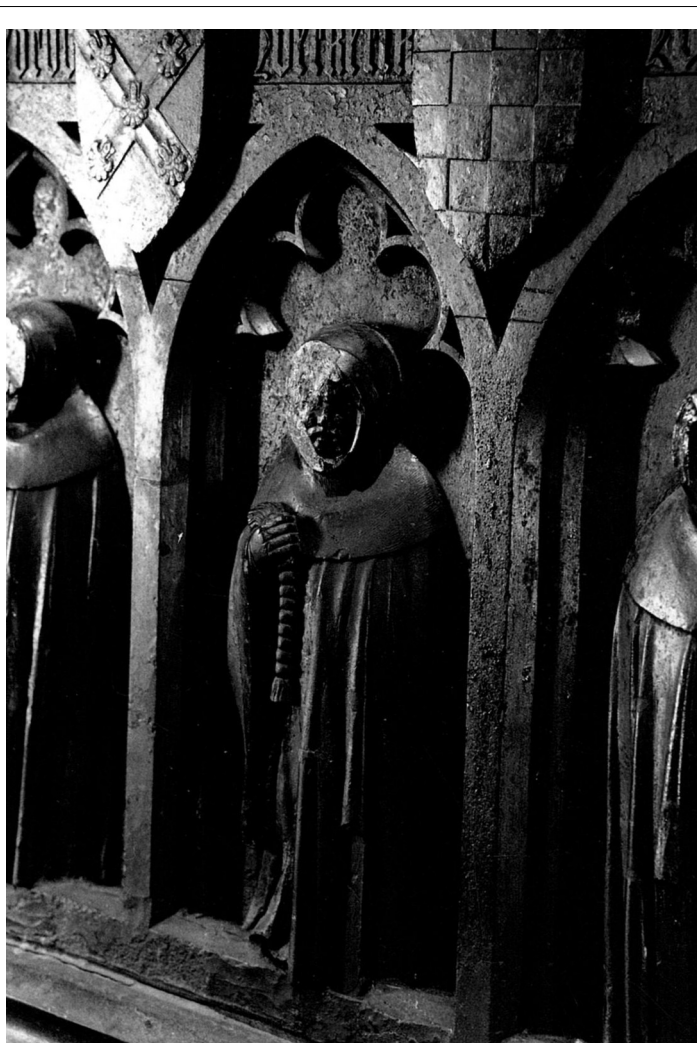
²⁵ De zestien kwartieren zijn de volgende (volgens de schrijfwijze op het graf zelf): Hardoye, Coolscamp, Aessebrouc, Poelvoorde, Gremberge, Rode-Straten, Duffel, Wincle, Bernem, Borgueval, Moerkerke, Quesnoy, Ghistele, Vuchten, Escornais, Hamaide, Halewyn.

© A.C.L., Brussel

De wapenschilden staan niet overhoeks tegenover de treurbeelden, zoals op andere plo-rannengraven van Gentse oorsprong²⁷: zij hebben plaats gevonden op de zwikken tussen de bogen.

²⁶ Het buidelboek hier is wellicht een getijdenboek, boek met psalmen voor metten, nonen, vespers. Dikwijls waren de teksten in dergelijke gebedenboeken rijkelijk geïllustreerd met miniaturen.

Weeklager met rozenkrans.

de Poele

Weeklager met buidelboek. (Fotografie Elie Delameillieure)

²⁷

Zo het grafmonument van Joost van Halewijn (†1455), raadslid van de hertogen, van Boergondië, in de St-Salvatorskerk te Brugge, en het grafmonument van Jan van Gistel te Kloosterzande (Zeeuws-Vlaanderen,) beide toegeschreven aan Jan III de Meyere.

Zoals hierboven vermeld, was de rouwstoet van een edelman niet noodzakelijk samengesteld door zijn familieleden of gelijken in rang. Mensen van mindere rang konden voor de treurgang worden ingehuurd voor het dragen van de wapenschilden. Zo wordt in 1471 in het testament van Pierre Bladelin, raadgever van Filips de Goede en penningmeester van de Orde van het Gulden Vlies zeer gedetailleerd bepaald dat zijn lijkst zal voorafgegaan worden door: *"Veertich toirsten, die draghen zullen veertich aerme lieden van Middelburgch, elke toirste met eene scildekine van myner wapene... Items ordonnere de voirseide veertich aerme persoonen vercleed te zyne elc met eenen zwarten kerle ende caproene..."*

Wat betreft de voorstelling van de lijkstoet van Jacob, lijken hoofddeksele en boek -in de Middeleeuwen was een perkamenten handschrift uiteraard een kostbaar stuk- eerder te wijzen op een optocht van begoede lui.

De twee oorspronkelijke smalsponden zijn verdwenen en werden bij de herstellingen door modern werk vervangen. Met betrekking tot deze verdwenen sponden laten wij professor Roggen rechtstreeks aan het woord:

Volgens de oude teekening (cfr. voetnota 22) was aan het voeteinde het Laatste Oordeel voorgesteld: in het midden Christus op den regenboog met de opstanding der dooden onder hem. Links en rechts van deze middenfiguur, elk in een ondiepe nis, twee knielende heiligen, niet te identificeeren op de teekening, maar die wel volgens de algemeen gebruikelijke iconographie Maria en Johannes voorstellend, zoals dit steeds op de Gentsche graftomben het geval is. De afgestorvene zelf werd hier niet afgebeeld, evenmin als aan de smalspond van het hoofdeinde, waar de Gentsche zerkhouwers anders nooit nalieten de knielende afgestorvenen voor te stellen "offerande doende" –met of zonder beschermheiligen– voor Maria, die door Christus in den hemel gekroond werd.

Op de teekening van deze smalspond staat in elk der smallere zijnissen een man, die een strijkinstrument bespeelt en in de middennis onderscheidt men twee zitfiguren, waarvan de eene sterk naar de andere toebuigt. Men mag veronderstellen, dat ook hier evenals op de andere besproken praalgraven 't Cronement, de kroning van Maria, was voorgesteld. Deze reliëffiguren van het hoofdeinde moeten echter in de achttiende eeuw reeds beschadigd, gedeeltelijk zelfs verminkt geweest zijn met het gevolg, dat de teekenaar niet meer duidelijk de beteekenis heeft gevat van het behandelde thema. In de zijnissen, gewoonlijk voorbehouden voor de knielbeeltenissen der afgestorvenen, die hier ontbreken, had de zerkhouwer dan waarschijnlijk musicerende engelen aangebracht, figuren die goed passen bij een kroning van Maria, terwijl de kopist, die het onderwerp niet duidelijk kon onderscheiden, er musicerende mannen van heeft gemaakt, een alleszins ondenkbaar motief in onze middeleeuwsche grafplastiek.

Men mag bovendien veronderstellen, dat de kunstenaar het niet zoo nauw heeft genomen met het nateekenen van de figuren op de sponden, omdat hij blijkbaar met heraldische en niet met artistieke bedoelingen aan het werk is gegaan, zoodat hij zich wel eenige vrijheid kon veroorloven bij het weergeven van de personages. Van de wapenschilden integendeel werd een volstrekt getrouwe kopie naar het oorspronkelijke geëischt.

5 Op zoek naar de kunstenaar

1. Zoals het gebruikelijk was, deed Jacob van Lichtervelde heel waarschijnlijk nog tijdens zijn leven zijn mausoleum uitvoeren, of althans de werken eraan aanvatten.

Van zijn opdracht is geen archiefstuk bewaard gebleven, maar wél is bekend dat Jacob van Lichtervelde op 01/06/1420 te Gent bij notariële akte een rente instelde ten bedrage van 58 pond Parisis per jaar voor het oprichten van een kapelanie ter ere van Sint Jacob en het "*ten eeuwighe daghe*" bezoldigen van een priester, exclusief aan deze kapelanie verbonden. De kapelaan diende vier missen per week (!) op te dragen voor het zieleheil van Jacob, zijn vrouw en zijn vooroverleden broers, en dit in de kapel in de kerk te Koolskamp of op zijn goed Ayshove (in de huidige gemeente Koolskamp) of overal elders waar het Jacob of de latere heren van het goed zou believen.

Deze akte voorziet ook dat zijn graf zal worden onderhouden en regelmatig schoongemaakt door toedoen van de kerkmeesters (leden van de kerkfabriek), die ook gelast zijn met het innen van de rente en het uitbetalen van de priester (52 pond) en het onderhoud (6 pond). Pierre de Lichtervelde (op. cit. blz 327-328) vermeldde dat een zeventiende-eeuws afschrift van de akte in het bezit van de familie was. Dank zij graaf Emmanuel de Lichtervelde verkregen wij een kopie van het stuk. Van deze kopie vindt u verder een fragment, vergezeld van een transcriptie in hedendaags schrift.

Voor het instellen van de kapelanie was het akkoord nodig van het kapittel van Harelbeke, waarvan de parochie Koolskamp afhing. Volgens voormelde akte werd dit akkoord verkregen op 21/04/1419.

Er mag dus aangenomen worden dat vanaf 1419, toen Jacob aan zijn zielenzaligheid begon te denken, hij een overeenkomst sloot met een "*saerckhouwere*" voor het maken van zijn "*thomme*", en dat één jaar later het mausoluem reeds af is, gezien de schikkingen getroffen voor onderhoud, en de met name aanduiding van de kerkmeesters die over de uitvoering van alles zouden waken²⁸.

2. Bij gebrek aan testament of schriftelijke opdracht²⁹ kan de bouwer van het praalgraf niet worden geïdentificeerd, maar stijl, algemene structuur en iconografie verwijzen naar een Gentse grafmaker, wat ook heel waarschijnlijk wordt gemaakt door het langdurig verblijf van Jacob te Gent.

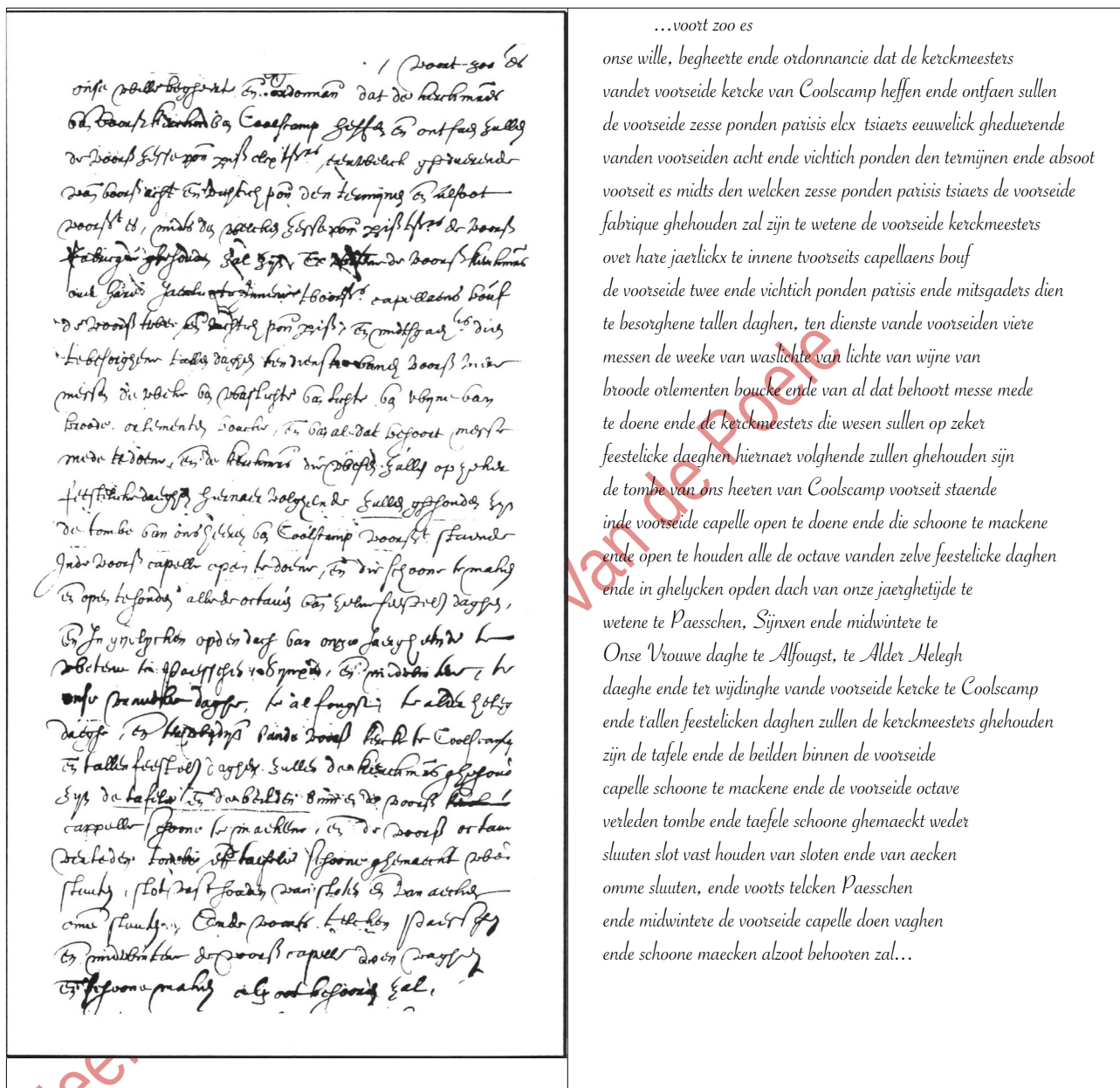
Alle elementen die we bij dit graf aantreffen en die ook terug te vinden zijn bij andere Gentse tombes, kunnen worden vermeld:

- de tweemaal acht rouwdragers met schilden;
- de voorstelling van het Laatste Oordeel en de Kroning van Maria op de zijspanden;
- de nissen in de vorm van een gothisch kerkvenster;

²⁸ Volgens Van Puyvelde (op. cit. blz. 429) zou de architect van de provincie, een zekere heer Soete, in zijn verslag van 1892 voorafgaand aan de restauratie hebben vermeld dat op de helm naast de ligbeeltenis een geschreven vermelding te vinden was. Hij spreekt van de letters J f J b en een jaartal waar een cijfer ontbreekt: 14.9. Deze inscripties zijn vandaag niet meer te vinden en werden waarschijnlijk uitgewist door een al te ijverige restaurateur. Jaartallen op grafmonumenten betreffen meestal overlijdensdata, of verwijzen naar belangrijke stichtingen die door de overledene (of de te overlijden persoon) ten voordele van kerken, kloosters, kapellen of liefdadigheidsinstellingen werden opgericht. Het jaartal zou hier dus kunnen ingevuld worden als 1419 en verwijzen naar de stichting van de kapelanie.

²⁹ Pierre de Lichtervelde heeft met een niet aflatende speurzinnigheid alle archieven uitgekamd om alle stukken betreffende zijn voorvader in diens biografie te verwerken. Het zou dan wel erg verwonderlijk zijn dat het contract voor het graf van Jacob ergens ongekend, onder het stof bedolven, zou blijven liggen zijn.

- de afgeschuinde kant (saffreine);
- rondlopend grafschrift (carnacoen).

In dit verband is professor Roggen categoriek: zo schrijft hij

Wat de algemene iconographische ordonnantie betreft, hoort ook dit praalgraf ongetwijfeld thuis bij de Gentsche grafplastiek, zoals wij die tot hiertoe leerden kennen in het atelier der de Meyere's II en III.

Tegen de toeschrijving van deze tombe van Jacob van Lichtervelde aan een der de Meyere's komt echter het stijlkritisch onderzoek in verzet: het kalme plechtstatige karakter dezer treurbeelden steekt immers te sterk af bij de meer bewogen treurfiguren, die wij in het werk van Jan III de Meyere aantreffen. Men mag niet uit het oog verliezen, dat de de Meyere's geen monopolie van het zerkhouwen hadden te Gent, waar ook een reeks andere tot hiertoe minder bekende zerkhouders gevestigd waren, die de zoo talrijke zerken en tomben voor den Vlaanderen adel en de hogere burgerij uitvoerden.

3. Bij deze uitsluiting van één der de Meyere's als maker van het praalgraf van Jacob maak ik graag volgende opmerkingen:

a. Wanneer 1419-1420 zou worden weerhouden als het jaar waarin de heer van Koolskamp zijn tombe bestelde, dan vallen wij binnen de periode dat Jan II De Meyere werkzaam was (minstens vanaf 1407 tot 1426). Meer precies is geweten dat Jan II in 1420 en 1421 meester van zijn gilde was³⁰. Rondom deze tijd wordt ook de kroon gezet op de lange carrière van Jacob in dienst van de hertogen van Boergondië. Vanaf februari 1420 zal Filips de Goede bij zijn afwezigheid het bestuur van het graafschap overdragen aan de Raadkamer van Gent, waarin Jacob één van de meest invloedrijke leden is. Vanaf 28/11/1421 wordt een bijzondere regentenraad opgericht van zeven man, één geestelijke, twee juristen en vier feodale heren, waaronder de heer van Koolskamp. Dit college heeft praktisch alle macht die normaal de hertog toekomt. "Coolscamp" wordt in de akten van deze authentieke regering steeds als tweede geciteerd, eerste feodale heer na de vertegenwoordiger van de geestelijkheid. Een man van dit allooi, die daarbij nog een belangrijk aantal heerlijkheden heeft weten te verwerven (Ardoorie, Koolskamp, Assebroek, Ayshove, Zwevezele), en dus over een niet onaanzienlijk inkomen beschikt, zal zich voor zijn graf wel niet tot een zerkhouwer van tweede rang gericht hebben. Eerder is een bestelling bij de meester van de gilde te Gent te verwachten³¹.

b. Op basis van stijlcriteria sluit prof. Roggen het auteurschap van Jan III de Meyere uit. Jan III was als zelfstandige werkzaam vanaf augustus 1426 (ten vroegste) tot en met juni 1449: zo 1419-1420 wordt weerhouden als datum van de opdracht, dan kan Jan III de auteur van het graf van Jacob niet zijn. De periode 1419-1420 is een veronderstelling, maar ook het stijlkritisch onderzoek verwijst naar een periode voorafgaand aan de actieve jaren van Jan III.

Vanaf het tweede kwart van de vijftiende eeuw zal zich in de Nederlanden een nieuwe stijl ontwikkelen, waarvan de vormen zo onderscheiden zijn van wat vroeger was, dat de kunstgeschiedenis er een aparte naam voor heeft uitgevonden:

6 De laatgothiek

De laatgothische kunst is vooral gekenmerkt door een ver doorgedreven realisme en een verrassend gevoel voor ruimte. De schilderkunst van de Vlaamse Primitieven is er de meest gekende uiting van: Van Eyck, Memlinc, van der Weyden...

In de beeldhouwkunst streeft de kunstenaar naar de weergave van expressieve houdingen en sprekende gebaren. De beelden komen los van de achtergrond - het gebouw, het graf - waar zij vroeger aan vasthingen als deel van het geheel. Ze gaan vrijstaan en worden "ronduyt naer 't leven" afgebeeld. Eén van de onmiddellijk herkenbare nieuwe vormen is het gebruik van de "gebroken plooienva"l³².

Zo de werken van Jan III de Meyere zich reeds in deze evolutie inschrijven, dan kan nog geen enkele aanduiding in deze zin worden nagespeurd, wanneer het graf van Jacob be-

³⁰ Roggen, Gentsche Beeldhouwkunst, blz. 52 e.v.

³¹ In dit verband is het interessant om op te merken dat Simon van Formelis de jurist-voorzitter van de Raadkamer van Gent in 1419 aan Jan II de opdracht geeft een graf uit te voeren voor een dame van Lovendegem. De leden van de Raadkamer behoren dus tot het cliënteel van Jan II de Meyere.

³² Jan Klinckaert, op. cit. blz. 3-5.

keken wordt. De gezichten van de rouwdragers drukken geen enkele ontroering uit, de plooien van het rouwgewaad vallen vrijwel loodrecht naar beneden, de houding van de personages is statisch, zonder emotie of beweging.

In tegenstelling tot de vrij ruwe factuur van de plorannen is het ligbeeld van de afgestorvene wel zeer fijn uitgewerkt, zodat de vraag kan gesteld worden of de figuren in de sponden niet door een gezel zijn uit de steen gehaald, terwijl Jacob door de meester zelf is gebeiteld.

Maar het ligbeeld met zijn attributen, dat zeker getuigt van echt vakmanschap, blijft vrij stereotiep in zijn algemene opvatting: de gelijkenis tussen de twee ridderfiguren op de twee graven (die met slechts een halve eeuw verschil werden gebouwd) is zelfs opvallend.

Wanneer het mausoleum van de heer van Kooskamp wordt gebeiteld, is de auteur ervan nog niet beroerd door de nieuwe vormtaal van de laatgothiek, die zich vanaf 1420 vanuit Doornik ontwikkelt.

Doch zo deze vaststelling zou toelaten Jan III de Meyere uit te sluiten, laat zij zeker nog de deur open voor Jan II de Meyere die van een generatie vroeger was³³.

Jammer genoeg is een vergelijking tussen het monument te Koolskamp en een gekend werk van Jan II de Meyere niet mogelijk. Geen enkel werk is bekend dat aan Jan II uitdrukkelijk kan worden toegeschreven: de bestellingen gekend uit de archieven hebben de woede van de beeldenstormers of de slopershamer tijdens het Frans revolutionair bewind, of eenvoudigweg de tand des tijds niet overleefd...

Het praalgraf van Jacob van Lichtervelde te Koolskamp, een produktie van het atelier van Jan II de Meyere uit de jaren 1419-1420 ? De hypothese is verleidelijk, maar niets is bewezen.

³³ De heer Jan Klinckaert die mijn artikel naslas, geeft in dit verband de volgende opmerking: "Een datering op basis van stilistische elementen is zeer wankel als zij niet wordt ondersteund door andere dateringscriteria zoals opschriften, de mode van haardracht, schoeisel, of wapenrusting. De stijlanalyse op zich is daarenboven pas zinvol als er voldoende vergelijkingsmateriaal wordt aangedragen. Het begin of het einde van een stilistische ontwikkeling kan men ook onmogelijk met precieze data verbinden. Bovendien is de loutere stijlanalyse van middeleeuwse kunstwerken nog steeds gebaseerd op een subjectief aanvoelen, gerijpt door de ervaring en het voortdurend vergelijken van ander materiaal (al dan niet gedateerd). Wat het grafmonument van Jacob van Lichtervelde betreft, zou de zittende figuur boven het hoofd (Abraham) ons misschien een eind op weg hebben geholpen, ware het niet dat zij wellicht volledig het werk is van een 18de-eeuwse restaurateur. Als de figuur en vooral de drapering nog authentieke delen zou bevatten, dan is het mogelijk deze figuur te laten aansluiten bij beeldhouwwerk van ca 1420." (brief van 21 06 1995).

7 Bibliografie

7.1 Publicaties

- KLINCKAERT, Jan De laatgotische beeldhouwkunst in België, Openbaar Kunstbezit , Brussel 1994.
- LICHTERVELDE, Pierre de Un grand Commis des Ducs de Bourgogne, Jacques de Lichtervelde, Seigneur de Coolscamp, Brussel 1942
- NYS, Ludovic La Pierre de Tournai, son exploitation et son usage au XIII-e, XIV-e et XV-e siècle, Louvain-la-Neuve, 1993.
- RAMBOER, Dirk De Heerlijkheid, de Heren en het geslacht van Lichtervelde, een oud verhaal, in Jaarboek van de Heemkundige Kring Karel van de Poele, Lichtervelde 1994
- ROGGEN, Damien Gentsche beeldhouwkunst der XIVde en XVde eeuw in Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, Deel V, 1938
- Gentse grafplastiek uit den tijd der van Eycks in Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis Deel IX, 1943
- Prae-sluteriaanse, sluteriaanse en postsluteriaanse Nederlandse sculptuur, in Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, Deel XVI, 1955–56
- SOIL DE MORIAME, E.J. Fonts baptismaux et tombeaux d'art tournaisien en Flandres; Lichtervelde et Coolscamp, in Annales de la Société d'Emulation de Bruges, LXIX, nr. 2.
- VAN DE PUTTE, F. Recherches sur les Sires de Lichtervelde, in Annales de la Société d'Emulation de Bruges, 1879
- VAN PUYVELDE, Leo Les Pleurants aux Sarcophages du Moyen Age et le tombeau de Jacques de Lichtervelde, Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique, 1938 (Congrès de Namur)
- VERMEERSCH, Valentijn Grafmonumenten te Brugge vóór 1578, Brugge, 1976.

7.2 Archiefmateriaal

- Rijksarchief Gent Fonds Mémoires de la famille de Lichtervelde N° 233
- Ecaussines Familearchief "de Lichtervelde"